

KATOLIKUS KÁNTORLAPOK

— Szerkeszti: Balogh Piusz O. Praem. —

A kultusz mint nyelv

Karácsonyi olvasmányok liturgikus értelmezése

Nyelvnek általános értelemben egyezményes, tehát a kommunikációs folyamat résztvevői által a környező, nyelven kívüli valóságra azonos vagy legalább hasonló módon vonatkoztatott jelentéshordozók összefüggő és szerkezetében szabályozott rendszerét nevezzük. A nyelvi szerkezet elsajátításának és az egyes jelentések megismerésének legfontosabb, sőt talán egyedüli közvetlen eszköze a nyelvi folyamat időbeli átélése. Ennek során a nyelvi elemeknek bizonyos kapcsolódásai állandónak mutatkoznak, egyes jelek vagy jelcsoportok pedig rendre meghatározott élethelyzetekben rögzülnek. Az ismétlés révén tehát kialakul valamiféle nyelvi alaprég, amelyet a kommunikációs folyamat résztvevői természetesnek találnak, és amely megszilárdulása után bizonyos mértékig a nyelven kívüli valóság szerepét veszi át: az újonnan használatba került jelek vagy jelcsoportok ezután már nem föltétlenül kapcsolódnak a nyelven kívüli valósághoz, hanem a megszilárdult nyelvi alapréghez képest lesznek meghatározva.

E tág értelemben vett nyelv az ismétlés és az újítás által újabb, egyre körülhatároltabb alaprégeket hozhat létre, így az általánosból kiváló egyedi helyzetek és jelentések kialakulása-kialakítása, valamint az ismétlődés folyamán való másodlagos alapréggé szilárdulásuk elméletileg a végtelenségig folytatható. A nyelven belüli jelek és jelcsoportok, azaz általános értelemben vett szövegek tehát alapréggé az ismétlés, egyedivé, vagyis esztétikai többletet hordozó alakká, fölépítménnyé az újítás folyamán válnak. Az újítás (a XX. század legnagyobb hatású esztétikai irányzatainak megközelítése szerint is) kétféleképpen írható le: lehet belső, szerkezeti újítás, amely az újítást hordozó szöveg elemeinek egymáshoz való viszonyában mutat eltérést a megszokottól, tehát a rendszeresen ismételtől, és lehet külső újítás, amely az elemeknek a megszokotthoz, tehát az alapréghez, így a nyelven kívüli valósághoz vagy a nyelven belüli alapszöveghez való kapcsolódásában tér el a rendszeresen ismételtől. E két tényező nem tekinthető egymástól függetlennek, mivel a szövegek mindenkor szövegen kívüli elemekkel való állandó kapcsolatban valósulnak meg, és környezetükkel együtt közvetett vagy közvetlen módon meghatározzák és így „beemelik”, belsővé teszik saját külső közeget és alapszövegeiket is.

Szinte modellszerűen felel meg a fentebb leírtaknak a római liturgikus gyakorlat, különösen annak a közelmúlt reformjaiban és az újkori lelkiségben bekövetkezett föllazulástól még mentes, de már hagyománnyá szilárdult változata a VII. és a XVI. század közötti közel ezer évben. Ekkor volt mind rendszerében, mind pedig körülményeiben alkalmas arra, hogy nagyszámú résztvevője vagy érintettje a töretlen és szabályos ismétlődés következtében e különlegesen változatos anyagban is egymásra épülő alaprétegeket ismerjen föl, s így tájékozódni legyen képes. E nyelvnek a beszélőkkel, tehát az ismétlődés alakítóival és résztvevőivel való szoros kapcsolatát mutatja az is, hogy e korszak a latin hagyomány minden egységessége mellett helyi rítusokat alakított ki, vagyis nem az egyéni kezdeményezés, de nem is valamely tisztán elméleti szabályozás befolyásolta, hanem az egymással ténylegesen érintkező beszélők őrizték vagy módosították saját szokásukat.

Jóllehet a liturgikus történet egésze — az egyházi év, a templom, a tárgyak, ruhák, színek együttese, a dallamok, a résztvevők szereposztása és maguk a szertartási szövegek — jelentéshordozók összefüggő rendszerének, s így nyelvnek tekinthető, a nyelvi alaprétegek és a külső környezet megfeleltethetősége alapján célszerű a liturgia legállandóbb összetevőjét, a szoros értelemben vett szöveget tekintenünk „nyelv”-nek, beágyazottságának terét és idejét pedig külső valóságnak. A szöveg ismétlődésének illetve egyedivé válásának belső, szerkezeti eszköze így a szöveg liturgikus helyzetén kívül is létező alapjelentése, műfaji önmeghatározása és más, liturgián belüli szövegelemekhez (akár párhuzamos, akár alapszövegekhez) való viszonya; külső eszköze pedig elhangzásának ideje az egyházi és kozmikus év illetve nap szintjén, valamint tere a templom vagy esetleg a templomon kívüli világ funkcionális rendjében. Részben ezektől függetlenek az elhangzás hogyanjára utaló kategóriák, elsősorban a hagyományos kultuszban a szövegtől elválaszthatatlan dallam vagy tágabb értelemben jellegzetes hanghordozás, és az előadó vagy előadók személye. A szöveg elhangzásával párhuzamosan zajló cselekmények vagy mondotténekeltek más szövegek tovább árnyalják az összefüggéseket.

A következőkben a karácsonyi virrasztó zsoltosza, a matutínium első nokturnusának olvasmányait kísérem meg a fentebb leírt liturgikus összefüggések adta értelmezésben bemutatni. Noha a liturgia mindenkor istentisztelet, amelynek teljes és legfőbb értelmét csak a hittudomány nyelve ragadhatja meg, az eddigiekben és ezután is tisztán fenomenológiai úton közelíték hozzá. E módszert megerősíti egyrészt a nyugati liturgia utolsó fölvirágzásával egykorú skolasztikus gondolkodás, amely a kinyilatkoztatás ismeretének hiányát föltételezve, a tapasztalat és a következtetés eszközeivel igyekezte megragadni a teológia oldaláról már belátott igazságot; másrészt az, hogy a liturgia egyben befogadás-lélektani folyamat: résztvevője az isteni jelenlétbe helyezi önmagát, hogy az abból származó és a szent hagyomány által megerősített gyakorlatban a mennyei állapotot elővételezze. A zsidó és keresztény kultusz Istene nincsen mágikus függésben a neki bemutatott rítusoktól, így azoknak végső „élvezője” maga a szolgálattevő.

Karácsony napjának matutínumában Ézsaiás¹ könyvének három, a könyv sorrendjében közölt, de egymástól távol eső szakasza, a 9. (*Primo tempore alleviata est ...*), a 40. (*Consolamini, consolamini ...*) és az 52. (*Consurge, consurge ...*) fejezet szerkönyvenként eltérő terjedelmű kezdete szerepel az első nokturnus három olvasmányaként. A szövegek a prófétai irodalom hagyományos témáit, a nép bűneit, Isten haragját, büntetését és a közelgő szabadulást említik, de közös bennük, hogy a megszabadulás és az öröm témái határozzák meg őket. Ebben azonban megegyeznek a könyvnek a liturgikus rendben előzőleg, ádvent utolsó két hetében olvasott szakaszaival, így pusztán alapjelentésük szerint nem lennének azokkal szembeállíthatók és közülük kiemelhetők. A szövegek terjedelme, hangvétele és liturgikus helyzete szinte megegyezik az ádventi idő beállása óta megszokottal: a karácsony előkészületi idejében végig Ézsaiás könyve olvastatik a matutínumban, hétköznapokon kizárólag, vasárnaponként a karácsonyi rendtartásnak megfelelően az első nokturnusban.

Az olvasmányokat a szerkönyvek a *lectio continua* szerint sorrendben, de néhol rövidítve, kihagyásokkal közlik, mégis tudjuk a szerzetesi és kanonoki szabályzatokból, hogy az egyes gyülekezetek vagy közösségek tagjai refektórium, káptalantermi vagy magánolvasmányként az egyházi évre előírt más könyvekkel együtt az egész szöveget végighallgatták és -elmélkedték. A szerkönyvek e három perikópát mindenestre rendszerint kihagyják, s ez a kétségkívül hangsúlyos részletek esetében már önmagában megkülönböztető gesztus. Ha pedig föltételezzük, hogy kóruson kívüli olvasmányként mégis elhangzottak, azzal a más, egyszerűbb környezetben már megismert szövegre való visszatérést tekintjük kiemelő mozzanatként. A folyamatos olvasásnak a négyhetes és évről-évre visszatérő ismétlésben megerősített szokásához képest mindenképpen újítás viszont a három különálló olvasmány, amelyek szinte átfelik a 66 fejezetből álló könyvet. A szövegek természetes sorrendjét jól ismerő hallgatók előtt e válogatás világossá tette és teszi, hogy a szemelvények valamely tematikus szempont alapján rendeződnek.

E szövegen belüli, tehát szerkezeti kiemeléssel járnak együtt a megkülönböztetés egyéb jelei. Az olvasmányokat különleges áldáskérés után, ünnepélyes dallamon, esetleg több szólamban énekelték, valószínűleg az éjszakai fölolvadás szokott helyétől, a kórus közepén vagy a presbitérium lépcsőjénél elhelyezett állványtól eltérően a kórusrekesztő erkélyszerűen kiképzett tetejéről, amely máskor a legmagasabb rangú evangéliumi szövegek recitálására szolgált.

A külső és belső eszközökkel is jelölt megkülönböztetés értelmezésének legközvetlenebb rétegét az olvasmányokhoz szorosan kapcsolódó responzóriumok adják. Ezek nem tartalmi kapcsolatban állnak az őket megelőző lekciónal, hanem a nap vagy az időszak eszmevilágának összefüggésébe helyezik azt. A három responzórium — csoportosításuk és szövegük rítusonkénti eltéréseinek

¹ Az „Ézsaiás” hangalak nem a protestáns rétegnyelv része, hanem a latin „Isaias”-nak a középkorban Magyarországon általános kiejtése. A szerk.

ellenére is— közös abban, hogy kifejezetten a karácsonyi eseményt írja le, még-hozzá hangsúlyosan újszövetségi szó- és képhasználattal.

Ézsaiás szavainak tehát —a középkori írásmagyarázat számára természetes módon— újszövetségi értelmet kell tulajdonítanunk. Föltűnő viszont a pontosabb megfeleltetések hiánya: a római zsolozsma olvasmányrendje általában nem hagyja „örizetlenül” az ótestamentumi szakaszokat: a vásár- és ünnepnapok második noktornusában többnyire patrisztikus kommentárokból vett olvasmányokkal gondoskodik az előképek „helyes” megfeleltetéséről. Nagy Szent Leó pápa (és pl. Magyarországon Isidorus) második-noktornusbeli homíliája azonban nem kapcsolódik közvetlenül az ószövetségi perikópákhoz: a karácsony misztériumáról szólnak a hit és a megindultság hangján, s a rezponzóriumoknak megfelelően csak annyit mondanak: karácsony van, az Úr megszületett. Nem fedik le kifejtett értelmezéssel a prófétai szövegeket, értelmezésüket nem korlátozzák, csak megkönnyítik azzal, hogy az egyházi év idejére mint nyelven kívüli alaprétgre hivatkoznak.

Karácsony liturgiájának sajátos vonása, hogy az ünnep idejét nemcsak az év más részeitől különíti el, hanem önmagán belül, a kozmikus idő, tehát a nap szintjén is önálló jelentéssel bíró részekre osztja. Leglátványosabb kifejeződése ennek a tagolásnak a nap három, önálló szövegekkel rendelkező miséje, amelyekben az év legsötétebb éjszakájának, a kinyilatkoztatás nélküli állapotot megjelenítő szimbolikus időnek mélyén bekövetkező születés nyilvánul meg a Szent Családnak, majd a pásztoroknak s végül az egész emberiségnek. A születés így az ünnep idejében az első, éjféλι misére már beteljesedett.

Az ünnepet megkezdő, előesti vesperás még jövő időben szól a küszöbön álló eseményről. Antifónáiban (az esztergomi rítus szerint) a „*prope est regnum Dei*”, az „*orietur sicut sol Salvator mundi et descendet*”, a „*dum ortus fuerit sol de caelo, videbitis Regem regum*” részletek hangzanak el, rezponzóriuma a „*cras egrediemini et Dominus erit vobiscum*” mondatot ismétli; himnusza Szent Ambrosius *Veni Redemptor gentium*-a, és legelőkelőbb tétele, a Magnificat-antifóna is még Mária viselősségéről szól csak. Ugyanezt a jövőidejűséget, várakozást közvetítik a vesperást követő kompletórium szövegei.

A beteljesületlenség és az örömhír között, az éjszakához sajátlagosan kötődő órában, a matutínumban ünnepeltetik tehát maga a születés. Az invitatórium mindjárt a „*Christus natus est nobis*” szavakkal kezdődik, és a tematikus szempontok szerint válogatott zoltárok valamint az őket ünnepi összefüggésbe helyező antifónák is a várva várt esemény bekövetkeztét hirdetik. De a zoltározás a zsolozsma esztétikai rendszerében alaprétg; mint műfaj a órák egyénítetlen, állandó és kezdő része. A matutínum „emlématikus”, csak rá jellemző műfaja a zoltárookra következő olvasmány. Az éjszakának, az ünnep időbeli középpontjának megjelenítője ez a sajátosan éjszakai szövegtípus lesz, amelynek első (vagyis a kezdetekben a teljességet érzékelő liturgikus szemléletben legfontosabb) három darabja az Ézsaiástól vett három részlet.

Az olvasmányokat tehát, amelyek jellegükben és témáikban nem különböznek a megelőző hetekben folyamatosan olvasott más szövegektől, a belső és külső liturgikus környezet értelmezi azoktól eltérő módon. Az első nokturnus három olvasmánya ebben az összefüggésben válik a karácsonyi titok első és legfontosabb kijelentésévé. Itt hangzik először az éjféli misét ősibb fordításban megnyitó introitus szövegét is adó részlet, a *Parvulus enim natus est nobis*, és ez a mondat értelmezi a karácsonyra további kifejtését, de az első két ádventi hét olvasmányában általános, kegyetlen képeket fölvonultató harci szimbolikát is, amelyet mint a kulcsmondat előkészítését von be a kitüntetett szituációba. Ézsaiás szavainak ezen alkalmazása értelmezi visszamenőleg az előkészületi idő többi szövegét is: a *Parvulus enim natus est nobis* Ézsaiás könyvének céljává és eszmei lényegévé válik, amely maga köré szervezi és Krisztus születésére irányítja a könyv egész tartalmát.

A további olvasmányokban az allúziók egész rendszere erősíti meg ezt. A második olvasmányban a karácsony előtti köznapok jellegzetes rezponzóriumsorozatának, a *Clama*-nak szavai köszönnek vissza, a laudes egész ádventben imádkozott verzikulusa (*Vox clamantis*) és a kompletórium szintén naponta elmondott kapitulumuma (*Ecce Dominus Deus in fortitudine veniet*) itt „teljesedik be”. Ádventi antifónák és rezponzóriumok nyernek végső értelmet a harmadik szakaszban is, majd maga az Úr mondja ki az időszak, az ünnep, a hóra és az olvasmány, sőt általában a liturgikus cselekmény lényegét: „*Ecce adsum.*”

Földváry Miklós István

Aquinói Szent Tamás a liturgikus énekről

Vajon beengedjék-e az éneket az istendicséretbe?

1. Úgy tűnik, hogy az éneket nem kell beengedni az istendicséretbe. Mert azt mondja az Apostol: tanítsuk és intsük egymást zsoltárokból, himnuszokból és lelki énekekből (vö. Kol 3,16). Viszont semmit sem kell beengednünk az isteni kultuszba azon kívül, amit az Írás tekintélye ránk hagyott. Úgy látszik tehát, hogy nem kell az istendicséretben testi [=hallható] éneket használnunk, hanem csak szellemi.

2. Azt írja Jeromos az Ef 5-hez: Halljátok meg, ifjak, halljátok meg ti, akiknek kötelessége a templomban énekelni, hogy ne hanggal, hanem szívvel énekeljete! (...)

5. Fontosabb a lélekből jövő dicséret, mint a szájból jövő. De a lelki dicséretet akadályozza az ének, mert az énekes figyelmét az énektanulással elvonja attól, hogy az énekelt szavakon gondolkodjék; továbbá a hallgatók is nehezebben